

Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως ιστορία

Κωνσταντίνα Μπάδα
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Όταν πρωτοπήγα στο Λιά της Θεσπρωτίας στις προθέσεις μου ήταν να συνεχίσω την εθνογραφική μου έρευνα στο χώρο της Ηπείρου που έχει ως αντικείμενο μελέτης τη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο φύλο και στον πόλεμο και ευρύτερα τη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο φύλο και το έθνος, τον εθνικισμό στην ευρύτερη έννοιά του¹. Η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής ιστορικο-ανθρωπολογικής προσέγγισης την τελευταία δεκαετία επέτρεψε πλέον την ανάδειξη του λόγου και της πράξης των γυναικών, τη μελέτη των σχέσεων των φύλων με την εθνότητα ή τον εθνικισμό και τη διατύπωση της άποψης ότι οι πόλεμοι, οι εθνικισμοί, είναι κατά φύλο προσδιορισμένοι, δηλαδή έμφυλοι². Αναλυτικότερα, η ως τώρα διεθνής έρευνα

¹ Υπάρχει ήδη μια πολύ πλούσια βιβλιογραφία, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, που αναφέρεται στο φαινόμενο του εθνικισμού, βλ. ενδεικτικά: Ern., Gellner, *Nations and nationalism*, Οξφόρδη, 1963, Et. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780*, Ant., Smith, *The Ethnic origin of nationalism*, Οξφόρδη, 1986, τον ίδιον, *Nations and nationalism in a global era*, Cambridge 1995, M. Horch, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among smaller European nations*, μτφρ., B. Fowkes, Cambridge 1985, Ben. Anderson, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθ. Χαντζαρούλα, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, J. G. Kellas, *The politics of nationalism and ethnicity*, Λονδίνο, Macmillan Press, 1991. J. Hutchinson και Ant. D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, 1994, Ad. Hastings, *The construction of nationhood. Ethnicity, Religion and nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997 και πολλών άλλων. Το σύνολο ωστόσο των βιασικών και συχνά αντικρούμενων θεωρήσεων γύρω από το έθνος και τον εθνικισμό αγνοεί στην προσέγγισή του τις σχέσεις των φύλων ως μη συνδεόμενες με το θέμα του εθνικισμού. Η σάσισ αυτή έχει ίσως την εξήγησή της αν λάβουμε υπόψη μιας ότι η έννοια του έθνους και του εθνικισμού συζητιούνται ως μέρος της δημόσιας πολιτικής σφαίρας, στην οποία δεν έχει θέση το γυναικείο φύλο που ως εκ τούτου αποκλείεται και από τον διάλογο περί αυτού. Μερικές αξιοσημειώτες εξαιρέσεις που προσεγγίζουν τον εθνικισμό έχοντας και ως αντικείμενο μελέτης και το φύλο, όπως ο Et. Balibar, «The nation form-history and ideology», *New left review XIII*, 3 (1990), 329-61 ή των Et. Μπαλιμπάρ και Iμ. Βαλλερστάιν, *Φυλή, Έθνος, Τάξη*. Οι διφορούμενες ταυτότητες, μτφρ. Αγ. Ελεφάντης και Ελ. Καλαφάτη, Αθήνα, *O Πολίτης*, 1991, δεν αναιρούν τον κανόνα. Αξίζει πρόσθιτα να σημειωθεί ότι ούτε οι ανθρωπολογικές –άρα ευαίσθητες στην έννοια της κοινωνικής κατασκευής ή στην έννοια της ταυτότητας – προσεγγίσεις των Gellner, Er. Hobsbawm, Anderson αλλά και των A. P. Cohen, *The symbolic construction of Community*, Λονδίνο 1985, T. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological perspectives*, Λονδίνο 1993 και πολλών άλλων συζητούν το θέμα των σχέσεων των φύλων με το έθνος και τον εθνικισμό.

² Η στροφή ωστόσο στη μελέτη των αναδυόμενων πολιτισμικών, εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων διεύρυνε την εθνογραφική άλλα και την ιστορική έρευνα σχετικά με την ανθρωπολογία του πολέμου και του εθνικισμού και οδήγησε στην ανάδειξη του έμφυλου χαρακτήρα του πολέμου, του εθνικισμού αλλ. Για την ανθρωπολογική και ιστορική προσέγγιση του έμφυλου εθνικισμού βλ. Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, Λονδίνο 1997, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Zug, Baumann, *Life of Fragments*, Cambridge Univ. Press, 1995 και ενδεικτικά επίσης τις ανακοινώσεις του Συνεδρίου που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο του Έσσεξ (1995), με θέμα τον εθνικισμό και τον έμφυλο χαρακτήρα του. Αντίστοιχη

έχει, μεταξύ των άλλων, δεῖξει ότι στην ιστορική διαδομή τού κάθε εθνικού συνόλου και ιδιαίτερα των καταπιεσμένων εθνών, εθνοτικών ομάδων κλπ., το γυναικείο φύλο καλείται να υπηρετήσει το «εθνικό σύνολο», μέσα από διαφορετικές και ποικιλες εθνικές αποστολές (όπως π.χ. να αναπαράγει βιολογικά τα μέλη του έθνους, να αναπαράγει και να μεταβιβάζει την εθνική παράδοση και τον πολιτισμό, να σηματοδοτεί συμβολικά την εθνική ιδιαιτερότητα και να συμμετάσχει με τον τρόπο του στους εθνικούς αγώνες και τις διεκδικήσεις ή στα εθνικοπολευθερωτικά και κοινωνικά κινήματα) χωρίς αστόσο αυτή του η ενεργή συμμετοχή να εξασφαλίζει την ισότητα του ως πολίτη και ούτε βέβαια να περιορίζει τους αποκλεισμούς του από τη δημόσια και πολιτική σφράζα.

Επιχειρώντας να συμβάλλω, στην ανάδειξη μιας κατά φύλο προσδιορισμένης ανθρωπολογίας του πολέμου και του εθνικών/απελευθερωτικών κινημάτων στην Ελλάδα, επικέντρωσα την προσοχή μου στη δεκαετία του 1940. Η έρευνά μου αστόσο στράφηκε στον εμφύλιο πόλεμο, όταν πηγαίνοντας στο χωριό Λιά της Θεοπρωτίας, μου γινόταν όλο και περισσότερο φανερό ότι η μνήμη του τόπου και των ανθρώπων του ήταν βαθύτατα σημαδεμένη από τον εμφύλιο πόλεμο. Αναζητώντας το υλικό μου, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, στη βιωμένη εμπειρία των ίδιων των ανθρώπων και στη συλλογική μνήμη διαπίστωνα ότι σε αυτήν την περιοχή ο εμφύλιος πόλεμος αποτελούσε την βασική πληγή της μνήμης, κυρίως των γυναικών³.

Το ενδιαφέρον εξάλλου για τη μελέτη ευρύτερα της ιστορικότητας των γυναικών σε μια περίοδο ασυνέχειας και τομής, όπως αποδείχθηκε τελικά ο εμφύλιος, το κέντρο το γεγονός ότι μόλις τελευταία η παραπάνω περίοδος άρχισε να γίνεται ιστορικά αφηγήσιμη⁴ στο

διερεύνηση έχει αρχίσει και στην Ελλάδα αν και αυτή είναι πολύ περιορισμένη. Βλ. π.χ. El. Varikas, «Gender and national identity in fin de siècle Greece», *Gender and History* 5/2 (1993), 269-283. Σημειώνεται επίσης ότι τη σχέση των γυναικών με τον εθνικισμό στην περίοδο 1909-1914 τη μελετά η Κωστούλα Σκλαβενίτη στα πλαίσια του Προγράμματος Ερευνών της Εμπορικής Τράπεζας. Γενικότερα βλ. τη δημοσίευση των Πρακτικών της Διήμερης Συνάντησης Γυναικών (11-12 Νοεμβρίου 1994), που πραγματοποιήσε το Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών, Ελληνικό Τμήμα, με θέμα «Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό φύλο», Θεσσαλονίκη, Παραπορητής, 1995.

³ Πρβ. L. Caldwell, «Mothers of the nation», στο D. Forgacs (επιμ.), *Rethinking Italian Fascism*, Λονδίνο, 1989, M. A. Ackelsberg, *Free women of Spain. Anarchism and the struggle for the emancipation of women*, Indiana University Press, 1991, L. Passerini, *Fascism in popular memory. The cultural Experience of the Turin working class*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

⁴ Μέσα από νέες προσεγγίσεις που προσφέρει η σύγχρονη ιστοριογραφία και η σύγκλισή της με μια αναδύομενη εθνογραφία του εμφυλίου πολέμου. Βλ. S. Aschenbrenner, «The civil war from the perspective of a Messenian village», στο L. Baerentzen, J. Iatrides, O. Smith (επιμ.), *Studies in the History of the Greek Civil war 1945-1949*, Κοπενχάγη 1987, όπου και άλλα άρθρα, Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές», στο Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989, M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής* (μετρ. Κ. Κουρεμένου), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, N. Μπαλτά, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1944-1949)*, μέσα από τον γαλλικό τύπο, Αθήνα 1993, N. Μαραντανίδη, «Ο κομμουνισμός στον ελλαδικό αγροτικό χώρο. Η περίπτωση του Μανταμάδου, 1922-1985», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2 (1993), 101-124, A. Collard, «Διερευνώντας την "κοινωνική μνήμη" στον ελλαδικό χώρο», στο E. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, M. Dalianis-Karambatzakis, *Children in Turmoil during the greek civil war 1945-49: Today's adults*, Στοκχόλμη, 1994, P. Βαν Μπούσχοτεν, *Anάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζάκαρα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, της ίδιας, *Περδόσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου*, Αθήνα, Πλέθρον, 1999. Την τε-

σύνολό της. Προσεγγίζοντας ειδικότερα τις συλλογικές μορφές της μνήμης διαπιστώνεται ότι υπάρχει μια αξιοπρόσεκτη σιωπή⁵ για την βιωμένη εμπειρία των γυναικών στην ιστορία του εμφύλιου. Η εικόνα που καλλιεργούσε η αριστερά, όπως προέκυπτε μέσα από τις επετείους, τις μαρτυρίες, τα αυτοβιογραφικά κείμενα αλπ. ή η εικόνα της γυναίκας της Πίνδου, που καλλιεργούσε η επίσημη ιστορία δεν επαρκούν⁶ για να αναδειχθεί το γυναικείο φύλο ως υποκείμενο της ιστορίας. Η ανθρωπολογική επομένως καταγραφή και ανάλυση των μαρτυριών που συγκέντρωνα, η διερεύνηση των σιωπών, η ανάδειξη των αυτο-αναπαραστάσεων των γυναικών και η ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο οι θεσμοί διείσδυαν στην ατομική και συλλογική ζωή δεν μου παρείχαν μόνο μια εναλλακτική αντικειμενική εκδοχή της πραγματικότητας⁷, που βασιζόταν στην προσωπική εμπειρία και στην σε πρώτο πρόσωπο μαρτυρία, αλλά, μου επέτρεπαν στην ουσία να ανιχνεύσω και να προσεγγίσω τον τρόπο που βιώνεται και ερμηνεύεται η ιστορία⁸ από το συλλογικό σώμα. Η μνήμη⁹ επομένως ή

λευταία διετία έχουν διοργανωθεί ενδιαφέροντα συνέδρια που έχουν ως αντικείμενο έρευνας τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Η θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση της Προφορικής Ιστορίας και των ιστοριών ζωής εμφανίζεται να αποκτά σε αυτά τα Συνέδρια μια βαρύνουσα θέση. Βλ. τις σχετικές ανακοινώσεις α) στο Συνέδριο με θέμα: «Domestic and International Aspects of the Greek Civil War», Λονδίνο 18-20 Απριλίου 1999, β) στο Συνέδριο με θέμα: «ο ελληνικός εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμιο», Αθήνα, 20-23 Οκτωβρίου 1999, Πάντειο Πανεπιστήμιο, γ) στη Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση με θέμα: «Οι Εμφύλιοι πόλεμοι στην Ευρώπη και στη Μεσόγειο του 20ού αιώνα», 24-26 Φεβρουαρίου 2000, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

⁵ Μόλις τελευταία έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον και υπάρχει ήδη ένας αριθμός ερευνητών που επιχειρεί να μελετήσει μέσω της προφορικής ιστορίας και των ιστοριών ζωής, το γυναικείο φύλο σε σχέση με τον εμφύλιο. Έχει άλλωστε προηγηθεί το ενδιαφέρον για την ανάδειξη της ιστορικότητας των γυναικών κατά τον β' παγκόσμιο πόλεμο και την εθνική αντίσταση και αυτό δρα σχεδόν ως προϋπόθεση για την έναρξη της έρευνας και στην περίοδο του εμφύλιου. Βλ. ενδεικτικά J. Hart, *New voices in the Nation. Women and the Greek resistance, 1941-1964*, Ithaca, Cornell University Press, 1996, T. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, Θ. Σ. Παυλίδου και Ρούντιγκερ Μπολτς (επιμ.), *Μήνη απαλεύσεις ποτέ τα ίχνη...* Ο όρος των γυναικών στη γερμανική και ελληνική αντίσταση ενάντια στον εθνικοσοσιαλισμό και τη γερμανική κατοχή, Θεσσαλονίκη, Παραπτώτης, 1999.

⁶ Αν και υπάρχει ήδη μια πλούσια καταγραφή των προσωπικών μαρτυριών και βιωμάτων των ίδιων των γυναικών, όπως επίσης και ένα αντίστοιχο υλικό, που βρίσκεται διάσπαστο στα διάφορα Αρχεία. Όμως η καταγραφή αυτής της βιωμένης εμπειρίας μόλις τελευταία αρχίζει να μετατρέπεται σε ανθρωπολογικό και ιστορικό υλικό που η μελέτη του θα συνέβαλε στην ανάδειξη του γυναικείου φύλου ως υποκειμένου της Ιστορίας του εμφύλιου.

⁷ Για την καλύτερη κατανόηση του περιεχομένου αυτής της υποκειμενικής – διώρας αντικειμενικής – αλήθειας και της διαφοροποίησής της από την αλήθεια που επιδώκει η επίσημη θετικοτική ιστορική εκδοχή θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στη λεπτή αλλά βασική διάκριση που υπάρχει ανάμεσα στο μυθιστόρημα και στη ρομαντική ιστορία: το μυθιστόρημα παραπέμπει σ' έναν αφηγηματικό λόγο που κινείται με κάποια πιστότητα όχι απλώς στον δυνατό, αλλά στον πιθανό και συνηθισμένο δρόμο της ανθρώπινης εμπειρίας (ρεαλισμός). Αντίθετα, η «ρομαντική ιστορία» επιτρέπει μια μεγαλύτερη ελευθερία στη φαντασία αλλά αυτή δεν συγχωρείται οποτεδήποτε λοξόδρομοι πέρα από την αλήθεια της ανθρώπινης καρδιάς. Υιοθετώντας αυτή τη μεταφράση μπορούμε να φανταστούμε μια παραλληλη διαφορά ανάμεσα στην αλήθεια της θετικοτικής ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών και στην ξεχωριστή προσοχή στην υποκειμενικότητα (την ανθρώπινη καρδιά) που η προφορική ιστορία χρειάζεται και επιτρέπει.

⁸ Οι αφηγήσεις και οι ιστορίες ζωής – που προδίδουν την ατομική κοσμοθεωρία και βίωση – ανοίγουν ένα καλό δρόμο σ' εκείνον που επιχειρεί να διεισδύσει στην κοινωνία και στον τοπικό πολιτισμό και να διερευνήσει τις σχέσεις ανάμεσα στην πολιτική και την καθημερινή ζωή. Σχετικά βλ. P. Thompson, *The voice of the past*, Οξφόρδη 1988 (β' έκδ.), του ίδιου, *Our common history: the transformation of Europe*, Οξφόρδη 1982, R. Samuel και P. Thompson (επιμ.), *The myths we live by*, Λονδίνο, Routledge, 1990 (την εισαγωγή), Elizabeth Tonkin, *Narrating our pasts: The social construction of Oral History*, Cambridge,

μάλλον οι διάφορες διαστρωματώσεις της, αποτέλεσαν το κύριο νοητικό εργαλείο και το υλικό της παρούσας έρευνας. Νομίζω ότι πρέπει να αποτιμηθεί θετικά το γεγονός ότι τελικά οι πρωτεργάτες που άνοιξαν και ενθάρρουν τον διάλογο για την δημιουργία μιας επιστημονικής ιστορίας στη βάση της συλλογικής μνήμης, ήταν στη χώρα μας Λαογράφοι¹⁰ και Κοινωνικοί Ανθρωπολόγοι¹¹. Χρειάστηκε βέβαια χρόνος σε μια Λαογραφία που έψαχγε λαϊκές παραδόσεις, να δει αυτές ως συλλογικές εκφράσεις του παρελθόντος και να αναζητήσει την ιστορικότητά τους. Και αργότερα να δει ως δικό της αντικείμενο μια ιστορία που βασιζόταν στις προσωπικές ιστορίες ζωής, στα προσωπικά δεδομένα της σύγχρονης ιστορίας, στην έννοια της υποκειμενικότητας. Η σε πρώτο πρόσωπο αφήγηση, η μνήμη, ανάμνηση ήταν βέβαια ένα οικείο νοητικό και αναλυτικό εργαλείο για τους Λαογράφους¹² που μελε-

Cambridge University Press, 1991 (ιδιαίτερα την εισαγωγή), M. Chamberlain και P. Thompson (επιμ.), *Genre and Narrative*, Λονδίνο 1998.

⁹ Ο σρός μνήμη, λαϊκή, συλλογική ή κοινωνική παραπέμπει βέβαια στο παρελθόν (ιστορικά στοιχεία του οποίου έχει καταγράψει με τη μια ή την άλλη μορφή), αλλά παραπέμπει επίσης και στη σχέση παρελθόντος και παρόντος. Το τι οι άνθρωποι θυμούνται ή επιλέγουν να θυμούνται έχει να κάνει με το γεγονός ότι το παρελθόν, ως βιαμένη ή όχι εμπειρία, δεν συλλα比bánεται ως ένα αδρανές ιστορικοποιημένο και ακάντο τμήμα της κοινωνικής δομής αλλά ως αντικείμενο συλλογικής δράσης στο παρόν που συμβάλλει στη συγκρότηση διάφορων διαβαθμίσεων της ταυτότητας. Σε αυτή τη διαδικασία η μνήμη εμπλέκεται αναδημιουργώντας ένα γεμάτο σημασία παρελθόν και καθοδηγώντας με συνέπεια στην προσαρμογή των ανθρώπων στο παρόν.

¹⁰ Βλ. M. Γ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών», Δ' Συμπόσιο του Βορειοελλαδικού χώρου (Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979), Θεσσαλονίκη 1983, 181-187. Άλλη Κυριακίδην-Νέστορος, «Προφορική ιστορία και λαογραφία», *Modern Greek Studies Association, New Trends in Modern Historiography*, 1982, της ίδιας, «Τρεις γενιές προσφύγων της Μικράς Ασίας. Η σημασία της προσωπικής μαρτυρίας», ανακοίνωση στο Συνέδριο *Symposium on Greece and Asia Minor*, Θεσσαλονίκη, Αιερικανικό Κολλέγιο Ανατόλια, Ιούλιος 1985. Βλ. γενικότερα Άλλη Κυριακίδην-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα 2*, Αθήνα, Πορεία, 1993. Στην παντελή εξάλλου απουσία οργανωμένων αρχειακών συλλογών με προφορικές μαρτυρίες αποτελεί θαυμαστή εξαιρέση το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και σε κάποιο βαθμό το Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας.

¹¹ Βλ. R. Hirschon, *Heirs of the Greek catastrophe. The Social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1989, 14-35, A. Collard, σ.π., S. Aschenbrenner, σ.π.

¹² Βλ. ενδεικτικά R. Dorson, «The Oral Historian and the Folklorist», στο D. K. Danaway και W. K. Baum (επιμ.), *Oral History. An Interdisciplinary Anthology*, (β' έκδ.), Λονδίνο 1996, 283-291 όπου επισημαίνονται οι διαφοροποιήσεις στη θεωρία και κυρίως στη μέθοδο της προφορικής ιστορίας ανάμεσα στους ιστορικούς και στους λαογράφους. Μεταξύ των άλλων σημειώνει ότι οι ιστορικοί κάνουν συνεντεύξεις στη βάση προηγούμενης έρευνας, ενώ, οι λαογράφοι συγκεντρώνουν το υλικό τους συχνά μέσα από απρογραμμάτιστες και απροσδόκητες συναντήσεις. Ο ιστορικός ερευνά εθνικές δομές (νόμους, πολιτική, μάχες), ο λαογράφος αναζητά παραδόσεις και αυτό που ο Dorson αποκαλεί «ιστορία των ανθρώπων». Επισημαίνει, πάντως, ότι οι ιστορικοί ήταν αυτοί που διεύρυναν το θεματικό τους πεδίο προς την «προφορική ιστορία» που περιλαμβάνει την προφορική προσωπική ιστορία και την παραδοσιακή ιστορία. Ωστόσο, αν και διάφορα επιχειρήματα επιστρατεύονται για να γίνονται φανεροί οι διαχωρισμοί ανάμεσα στο παραδοσιακό αντικείμενο έρευνας της λαογραφίας και αυτό της προφορικής ιστορίας δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει την προσοχή ότι τα μοντέλα της παραδόσης διαφθρώνουν ανάλογα τη μνήμη και την αφήγηση των λαϊκών ανθρώπων και ότι, επομένως, αποκούν μιαν επίδραση και στον τρόπο που βιώνεται ή και ταξινομείται εκ μέρους τους η ιστορία. Βλ. F. Castelli, «La storia adombrata: etnostenzi e memoria orale», στο *La cultura delle classi subalterne fra tradizione e innovazione*, Atti del convegno di Alessandria 1985, Alessandria 1985. Γενικότερα, πάντως, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι είναι οι ιστορικοί εκείνοι που χαιρετίζουν σήμερα ως θετική τη μεταστροφή του ιστορικού βλέμματος από το πλαίσιο των γεγονότων σ' αυτό του μακρού χρόνου και της συλλογικής μνήμης. Και αυτήν τη μεταστροφή τη χαιρετίζει επίσης και ένα ευρύ κοινό που φρούται μέσα στις συνθήκες ομογενοποίησης που διαμορφώνει ο σύγχρονος κόσμος, την απώλεια της συλλογικής μνήμης, που φρούται τη συλλογική αμνησία και γι αυτό καταναλώνει τα προϊόντα του ρετρό ή, στην καλύτερη περίπτωση, αντα-

τούσαν δι' αυτής έναν κατεξοχήν προφορικό λαϊκό πολιτισμό. Δεν παραγνωρίζεται, βέβαια, ότι ελάχιστα προσέγγιζαν τον εθνογραφικό φρορέα αυτού του πολιτισμού και ελάχιστα επιδίωκαν να μάθουν τη δομή και τα μοντέλα μιας κοινωνίας όπως εκτίθενται μέσα από την κοσμοθεωρία των ατόμων και των ομάδων, τις πολιτισμικές συμπεριφορές και τις παραδόσεις τους¹³.

Η ελληνική, επίσης, ιστοριογραφία πολύ αργότερα αποδέχτηκε τη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση της προφορικής ιστορίας¹⁴ και ελάχιστα θεώρησε τη μνήμη ως εναλλακτική, έστω, ιστορική φωνή του παρελθόντος, όταν σε άλλες χώρες και κυρίως Αγγλία, Ιταλία, Γαλλία και Ηνωμένες Πολιτείες διά των διαφορετικών χρήσεων της μνήμης (ιστοριών ξωής, προσωπικές αφηγήσεις κλπ.) γινόταν μια εξαιρέτη ανανέωση της κοινωνικής ιστορίας και κυρίως της ιστορίας από τα κάτω, των εργατών, των γυναικών, των μειονοτήτων και πολλών άλλων αντικειμένων.

Από τότε βέβαια ως σήμερα η Ιστορία, η Λαογραφία και η Κοινωνική Ανθρωπολογία με μέσο τη μνήμη προσπαθούν αποφασιστικά να αποκηρύξουν την γραμμική χρονικότητα προς όφελος των πολλαπλών βιωμάνων χρόνων σε επίπεδα όπου το ατομικό, ωρίζονται μέσα στο κοινωνικό και το συλλογικό. Το θέμα της συλλογικής μνήμης είχε ήδη υποστεί μεταβολές και έχει αναδειχεί ένα σημαντικό διάλογο στην κοινωνική κυρίως Ιστορία και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες και παίζει ένα σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο της διεπιστημονικότητας.

Η αναφορά, ωστόσο, στη μνήμη μας παραπέμπει στην έννοια της «υποκειμενικότητας» που απέκτησε βαρύνουσα σημασία για την Ιστορία. Ο όρος «υποκειμενικότητα», σημειώνει η Λ. Πασσερίνη, υπονοεί τη σπουδή των πολιτισμικών μορφών και διαδικα-

ποκρίνεται θετικά στην ανάπτυξη μιας λαογραφίας ή μιας ιστορίας που, αντιλώντας από τη μνήμη και τροφοδοτώντας την με τη σειρά της, προσπαθεί να περισώσει το παρελθόν μονάχα για να εξυπηρετήσει το παρόν και το μέλλον. Bl. P. Samuel, *Theatres of memory*, τόμ. 1, *Past and Present in Contemporary Culture*, Λονδίνο, Verso, 1994.

¹³ Στην ουσία, ως τη δεκαετία του '70 περίπου, οι παλαιότεροι λαογράφοι αναζητούσαν στα θραύσματα της προφορικής παράδοσης και της μνήμης τα τεκμήρια της συνέχειας και της ιστορικής καταγωγής. Άλλοτε όρισαν τη λαϊκή μνήμη ως αυτό που έμεινε από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος ολόληχου του έθνους, κι έτσι το κατέγραψαν, το διέσωσαν ή το διαχειρίστηκαν, συμμετέχοντας και αυτοί, ως δρώντα υποκείμενα στις διαδικασίες συγκρότησης και διαπραγμάτευσης της εθνικής ταυτότητας (Πρέ. M. Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Austin, University of Texas Press, 1982).

¹⁴ Η ελληνική διαδρομή της προφορικής ιστορίας είναι πάρα πολύ πρόσφατη. Μερικές από τις προαναφερόμενες εργασίες για τον εμφύλιο πόλεμο, και ιδιαίτερα οι εργασίες της P. Van Mputu στον, *Anάποδα Χρόνια...*, και της ίδιας Περάσματος πολλές μπρότσι μου..., όπως και αυτές της Βερβενιώτη, του J. Hart, *New voices in the Nation*, δ.π., αποτελούν σχεδόν τη βάση της προφορικής ιστορίας της Ελλάδας. Πρόσφατα, ωστόσο, έχει ενισχυθεί το ενδιαφέρον για την προφορική ιστορία και για την προφορική μαρτυρία ως πηγή της Ιστορίας. Οργανώθηκαν ήδη συνέδρια και συναντήσεις (βλ. ενδεικτικά τα Πρακτικά της Διεθνούς Ημερίδας με θέμα: *Martυriés σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, 30 Μαρτίου 1997, Αθήνα, Κατάρτη, 1998 και επίσης τις ανακοινώσεις της Ημερίδας με θέμα: «Προσεγγίζοντας την Προφορική Ιστορία σήμερα. Τάσεις και ερευνητική διαδικασία», Ινστιτούτο Παστέρ, 29 Ιανουαρίου 1999, που οργάνωσε το Ινστιτούτο της Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών και της Ημερίδας που οργανώνουν το Τμήμα Οργάνωσης και Διαχείρισης Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων στο Αγρίνιο με θέμα: «Η μνήμη του αστικού επαρχιακού τόπου και τοπίου». Έχει επίσης ιδρυθεί στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Εργαστήριο Προφορικής Ιστορίας και Ιστοριών ξωής.

σιών δια μέσου των οποίων τα άτομα εκφράζουν την αίσθηση του εαυτού τους στην Ιστορία¹⁵. Με αυτή την έννοια, η υποκειμενικότητα έχει τους δικούς της αντικειμενικούς νόμους, τις δικές της δομές που μπορεί να μην είναι χειροπιστοί και καθολικοί, όπως αυτοί των απτών γεγονότων, αλλά μπορούν να αναπαρασταθούν με τη χρήση των κατάλληλων επιστημονικών εργαλείων μεταξύ των οποίων και αυτό της βιωμένης εμπειρίας, της μνήμης. Μνήμης απομικής, κατά τη στιγμή της αφήγησης, που ωστόσο μετατρέπεται σε κοινωνική ή και συλλογική¹⁶ εφόσον τα άτομα ανακαλούν και ανασυγχροτούν το παρελθόν τους πάντα ως μέλη μιας οικάδας, ως φορείς μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους.

Από την πρώτη μου κιώλας επίσκεψη στο ορεινό χωριό του Λια προέκυψε το ερώτημα αν η Ιστορία πρέπει να αντιμετωπίζεται ως παρελθόν κι αν τελικά δεν είναι αναγκαίο να δούμε τόσο την Ιστορία, όσο και τη μνήμη ως δομές και διαδικασίες που εξαρτώνται άμεσα από το παρόν. Από τις πρώτες αφηγήσεις των γυναικών και τις κουβέντες των ανδρών στο καφενείο, οι λέξεις αντάρτικο, αυτοί, οι άλλοι, το όνομα Ελένη/Νίκος ήταν κυριαρχικές, συστατικά στοιχεία της εμπειρίας τους. Ακόμα κι όταν κάποιοι δεν την είχαν ξήσει. Προσπαθούσα να καταλάβω γιατί εμπλέκουν τόσο την ιστορία της Ελένης, στη δική τους εμπειρία, γιατί λέγονται τόσο διαφορετικές αλήθειες και ερμηνείες του ίδιου συμβάντος, του θανάτου δηλαδή της Ελένης Γκατσογιάννη το 1948, και, γιατί τελικά αυτός ο τόσο μακρινός θάνατος ενός γυναικείου προσώπου δείχνει να ασκεί μιαν επιρροή στην ταυτότητα και τον πολιτισμό του χωριού.

Τα συμβάντα λοιπόν κάνουν λόγο για την Ελένη, τη γυναίκα του Χρήστου Γκατζογιάννη, ο οποίος στα χρόνια του πολέμου ήταν μετανάστης στην Αμερική, ενώ εκείνη ζούσε στο Λιά¹⁷ μαζί με τα πέντε παιδιά τους. Το χωριό, απρόσιτο στους πρόποδες της ο-

¹⁵ Για την έννοια και το περιεχόμενο της έννοιας «υποκειμενικότητα» στην ιστορία βλ. ενδεικτικά Λ. Πασσερίνη, *Σπαραγμάτα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρζών-Βασάρδ, Ιων. Λαλιώτου και Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, 13-20, Luisa Passerini, *Fascism in popular memory*, δ.π., 17-64. Alessandro Portelli, «The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and meaning», στο *Oral History*, Νέα Υόρκη, State University of New York, 1991, κυρίως την εισαγωγή και σ. 1-26. Μια περισσότερο ανθρωπολογική έννοια που μπορεί να αντικαταστήσει αυτήν της υποκειμενικότητας στην ιστορία είναι η «πολιτισμική ταυτότητα». Η τελευταία αποτελεί τον κοινό τόπο της συλλογικής ταυτότητας, όπως άλλωστε και η έννοια της εσωτερικευμένα αντικειμενικής «υποκειμενικότητας».

¹⁶ Βλ. σχετικά, M. Halbwachs, *The collective memory*, Νέα Υόρκη 1980 (μτφρ. του Halbwachs, *La memoire collective*, Παρίσι 1950), Popular Memory Group, «Popular Memory: Theory, Politics, Method», στο R. Johnson (επιμ.), *Making Histories, Centre for Contemporary Culture Studies*, Λονδίνο, Hutchinson, 1982, J. Fentress και Ch. Wickham, *Social Memory. New perspectives of the past*, Οξφόρδη 1992, P. Nora, «*Mémoire collective*», στο J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (επιμ.), *L'histoire nouvelle*, Παρίσι, Retz, 1978, 73-106, όπου μεταξύ των άλλων σημειώνεται ότι η σύλλογική μνήμη, ορισμένη ως «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των οικάδων ή ως αυτό που οι οικάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους» μπορεί από μια πρώτη άποψη να αντιτίθεται προς την ιστορική μνήμη. Μέχρι σήμερα ωστόσο η Ιστορία και η μνήμη στην ουσία συγχέονται, καθώς και η Ιστορία μοιάζει να αναπτύχθηκε πάνω στο υπόδειγμα της ενθύμησης, της ανάμνησης, της απομνημόνευσης. Επίσης, Ζακ Λε Γκοφ, *Istoria και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρόλη, Αθήνα, Νεφέλη, 1998.

¹⁷ Ένα μικρό ορεινό χωριό της Βορειοδυτικής Ηπείρου με άγονο και ακατάλληλο, για αγροτική καλλιέργεια, έδαφος. Έται ο αντρικός πληθυσμός, όπως συνέβαινε σε ολόκληρο το ορεινό χώρο της Ηπείρου, συνήθιζε να μεταναστεύει σε μακρινά μέρη για την εξασφάλιση ενός συμπληρωματικού εισοδήματος που έκανε ανεκτά τα δρια της διαβίωσης των οικογενειών και δύλου του χωριού. Γενικά βλ. Nik. Δ. Σκόπα, *Η περιοχή της Μουργκάνας*, Αθήνα, έκδοση της Ομοσπονδίας της Μουργκάνας, 1985.

φοσειράς της Μουργκάνας, είχε αναπτύξει έντονη και μαζική δράση στην εθνική αντίσταση και μαζική συμμετοχή στις δυνάμεις του ΕΑΜ και του Εθνικού Δημοκρατικού Στρατού (ΕΛΑΣ). Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου το χωριό είχε αποβεί κέντρο δράσης των αντάρτικων δυνάμεων και συμμετείχε με διάφορους τρόπους στη δύναμη του δημοκρατικού στρατού¹⁸. Η απόπειρα δραπέτευσης από το χωριό και παράδοσής στον εθνικό στρατό που έδρευε στο απέναντι ύψωμα, τη Μεγάλη Ράχη, ισοδυναμούσε με προδοσία για τον αντάρτικο στρατό και επέσυρε την καταδίκη. Η φυγή μιας μικρής ομάδας αμάχου πληθυσμού, μεταξύ των οποίων και παιδιών, προκάλεσε τη σύλληψη των υπόπτων, τη δίκη¹⁹ τους ενώπιον του λαϊκού δικαστηρίου και την καταδίκη σε θάνατο πέντε ατόμων, μεταξύ των οποίων και της Ελένης Γκατζογιάνη, που κατηγορήθηκε για την οργάνωση της φυγάδευσης των τεσσάρων παιδιών της και συγγενών της.

Από μια πρώτη άποψη αυτό που θα πρόσδιδε αξία στο θάνατο της Ελένης δεν θα ήταν το ίδιο το γεγονός (πολλοί τέτοιοι τραγικοί θάνατοι συνέβησαν στη δύνη του εμφυλίου πολέμου και από τις δύο πλευρές) αλλά το γεγονός ότι αυτός ο θάνατος έγινε η βάση πάνω στην οποία μια μνήμη, όχι απαραίτητα και καταρχάς συλλογική, έχτισε ένα σύμπλεγμα ιστοριών, συμβόλων, μύθων και φαντασιακών αναπαραστάσεων που συνθέτουν μια σχέση με την τοπική και τη γυναικεία ταυτότητα.

Στο σημείο αυτό καθίσταται αναγκαία η αναφορά στο πολύκροτο βιβλίο του Νίκου Γκατσογιάννη με τον τίτλο *Ελένη*²⁰. Ο συγγραφέας είναι ο γιος της Ελένης, δημοσιογράφος/ερευνητής που ζει και εργάζεται στη Μασαχουσέτη. Η έκδοση του βιβλίου έγινε το 1983 και έκτοτε έχει γνωρίσει πάμπολλες εκδόσεις με πωλήσεις που ξεπερνούν, από πολύ νωρίς, τα 1.500.000 εκατομμύρια αντίτυπα και πολλές μεταφράσεις σε διαφορετικές γλώσσες. Η μετάφρασή του στα ελληνικά προκάλεσε θύελλα συζητήσεων και αντιδράσεων²¹. Το βιβλίο δημοσιεύτηκε σε μια περίοδο που διαμόρφωνε την πρακτική και την ιδεολογία της λήθης των γεγονότων του αλληλοπαραγμού, την ιστορία και τη μνήμη μιας ενιαίας Εθνικής Αντίστασης²² χωρίς τις κοινωνικές συγκρούσεις, τα πάθη και μίση του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου. Σ' αυτό όμως το βιβλίο εμφανίζεται όχι μόνο η τραυματική εμπειρία ενός προσώπου αλλά επανασυγκροτείται μέσω της μνήμης, της αφήγησης και της προφορικής μαρτυρίας – που ο ίδιος ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι χρησιμοποιεί – μια μονομερής τοπική και εθνική ιστορία, ως η μόνη ιστορία με παντελή αγνόηση της ιστορίας της άλλης πλευράς, των άλλων ανθρώπων, που εμφανίζονται ως οι αδίσταχτοι εκτελεστές. Ως βασικό θέμα του βιβλίου παρουσιάζεται η θυσία της μάνας, της Ελένης, που εκτελέστηκε κάτω από δραματικές συνθήκες από τους αντάρτες γιατί ήθελε να σώσει τα παιδιά της από το παιδο-

¹⁸ Η οροσειρά της Μουργκάνας είχε καταληφθεί από τον δημοκρατικό στρατό προς τα τέλη του 1947 και γι' αυτό εγκαθίσταται σ' αυτήν την οχυρή, από τη φύση της, θέση το Αρχηγείο Ήπειρου του ΕΛΑΣ. Βλ. Κ. Τσαντίνη, *Μουργκάνα. Ένας δεύτερος Γράμμος (Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου πολέμου)*, Αθήνα, Πατάκη 1989, σειρά: *Γεγονότα και μαρτυρίες*.

¹⁹ Για μια εκδοχή των συμβάντων βλ. Κ. Τσαντίνη, δ.π., 131-149. Ο συγγραφέας ήταν τότε παιδί και αφηγείται τη βιωμένη εμπειρία του. Ανθρωπολογικό ενδιαφέρον έχει ο τίτλος και το περιεχόμενο του σχετικού με τη δίκη κεφαλαίου: «Και πάλι στα μετόπισθεν για μια εμπειρία ξεχωριστή: υπαίθριες δίκες».

²⁰ Γκατζογιάννη Νίκου, *Ελένη*, μτφρ Αλεξ. Κοτζιά, επιμ. Διον. Ι. Τσουράκη, Αθήνα 1983.

²¹ Βασιλη Καββαθά, *Η άλλη Ελένη*, Αλκυών, όπου και καταγράφεται μεταξύ των άλλων η αντίδραση και ο αντίλογος που προκάλεσε η έκδοση του βιβλίου *Ελένη*. Βλ. επίσης Αναστ. Τάκα, *Αντί Ελένη*, Αθήνα 1986.

²² Από το 1982 με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.

μάζωμα και το χρέος του γιου να ανακαλύψει τους ενόχους, που οδήγησαν στο θάνατο τη μητέρα του· να αποδώσει τη δική του δικαιούσην. Αφηγηματικός λόγος με αξιώσεις εθνογραφικής²³ και ιστορικής έρευνας που, ωστόσο, δεν αναζητά τις ερμηνείες μέσα από τη μελέτη των δομών ενός τοπικού πολιτισμικού συστήματος, ενός εθνικού ευρύτερα. Αγνοούνται οι παραδοσιακές κοινωνικές και πολιτισμικές δομές της κοινότητας, οι κοινωνικές της σχέσεις, οι μεταβολές που φέρνει η πρακτική και ιδεολογία των ανταρτών στην καθημερινή ζωή των χωρικών και ιδιαίτερα στη ζωή των γυναικών. Αντίθετα η «ιστορία» εγγράφεται μέσα από τη δράση των μεμονωμένων ατόμων – της Ελένης, του δάσκαλου, του κατή – και βεβαίως του Νίκου, του μικρού τότε γιου της Ελένης που έχει από τότε αναλάβει να αποδώσει το χρέος και την τιμή στη μητέρα, που θυσιάστηκε. Η απεικόνιση του πορτρέτου μιας χωρικής γυναίκας, πιστής συζύγου και στοργικής μητέρας, που υπηρετεί όπως επιβάλλεται τον αξιακό κώδικα της παραδοσιακής χωρικής ζωής και οδηγείται στο τέλος στη θυσία για χάρη των παιδιών της, καθίσταται ιδιαίτερα πειστική.

Γύρω από αυτό το μητροκεντρικό πορτρέτο διαπλέκεται και δομείται η γυναικεία ταυτότητα. Η αποσιώπηση αντίθετα όλων των σχέσεων που παράγουν οι κοινωνικές και πολιτισμικές δομές μιας μικροκοινωνίας (κοινωνική αλληλεγγύη και υποστήριξη, ηθική και κοινωνική συνοχή του χωριού, συγγενειακά δίκτυα κλπ.) παράγει στον αναγνώστη την εικόνα της κατάρρευσης και της ανατροπής όλων των αξιών και δομών που στήριζαν μια παραδοσιακή χωρική κοινωνία. Πρωταγωνιστές του θεάτρου της μνήμης, το θύμα και οι θύτες, οι αθώοι, οι δικαστές και οι εκτελεστές και θεατής, ο αναγνώστης που έχει όλα τα τεκμήρια για να καταδικάσει το κοινωνικό μοντέλο που υποσχόταν ο επαναστατικός δημοκρατικός στρατός και οι πολιτικές δυνάμεις που τον στήριζαν. Για την ιστορία αναφέρεται ότι το βιβλίο έγινε, στη συνέχεια, κινηματογραφική ταινία²⁴ – που γυρίστηκε με ξένους θηθοποιούς γιατί οι έλληνες αρνήθηκαν μια συμμετοχή τους σε ένα σενάριο που πλήγωνε τη μνήμη, τη συλλογική εθνική μνήμη. Για άλλη μια φορά η ιστορία του θανάτου της Ελένης δημιουργήσε μια διαπάλη για την ανάδειξη του πραγματικού κατόχου και διαχειριστή της ιστορίας και της μνήμης. Το χωριό για κάμπτοσο καιρό υπήρξε αντικείμενο δημοσιογραφικής έρευνας, τόπος προσκυνήματος, μέσο ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης. Φαινόταν ότι τα πράγματα θα έμεναν εκεί, στη σύμπτωση, στο μικρό συμβάν. Άλλα, ύστερα από τριάντα περίπου χρόνια, η ζωή και ο θάνατος της Ελένης, ως μνήμη και γεγονός έχουν αποκτήσει ξεχωριστό νόημα και περιεχόμενο στη μικρή κοινότητα του Λια και τείνουν να αποτελέσουν επίσης αντικείμενο συλλογικής δράσης στο παρόν και μια αφετηρία επαναδιαπραγμάτευσης της ιστορίας και της πολιτισμικής ταυτότητας²⁵ του χωριού.

Γνωρίζοντας ότι η επιτόπια έρευνα ανοίγει στην ουσία ένα διάλογο, με ανθρώπους συνομιλητές και όχι πηγές και ότι η θέση του εθνογράφου σημαίνει μια διαδικασία μάθησης που ο αφηγητής του παρέχει²⁶, επιχειρούσα να ανιχνεύω – όχι μόνο τις εμφανείς

²³ Πρβ. την κριτική του William H. McNeill, *JMGS*, 2 (1984), 123-126 για το βιβλίο του Nicholas Gage, *Eleni*, Νέα Υόρκη, Random House, 1983.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά, Β. Καββαθά, δ.π., 352-353.

²⁵ Πρβ. R., Hirschon, *Heirs of the Greek catastrophe...*, Alles. Portelli, δ.π., 1-26.

²⁶ Χρειάστηκε αρκετός χρόνος για να εντοπίσω την εφαρμογή μιας στρατηγικής ανάπτυξης κάποιων ιδιαίτερων αφηγηματικών τεχνασμάτων και ιδιαίτερων επίσης συμπεριφορών εκ μέρους των αντρών και των γυναικών που στόχευαν αφενός να ελέγχουν τον συνομιλητή τους και αφετέρου να εξαπεικεύσουν, με τον δικό τους τρόπο, τα πρότυπα των συμπεριφορών τους και τις διάφορες μορφές των διανοητικών αναπαραστά-

αλλά και αφανείς μαρτυρίες που μου αποκάλυπταν οι αφηγήσεις και οι συμπεριφορές των υποκειμένων με πολλούς τρόπους.

Το βιβλίο η Ελένη του N. Γκατζογιάννη δεν θα είχε καμία παραπάνω αξία αν δεν επιχειρούσε να επαναδιαπραγματευτεί την ιστορία του εμφυλίου και να θέσει υπό αμφισβήτηση τις τοπικές αξίες και την ηθική και κοινωνική συνοχή του χωριού. Ο λόγος γύρω από τη ζωή και το θάνατο της Ελένης άφησε τα ίχνη του πάνω στην τοπική κοινωνία.

Σήμερα οι ωραγμές στην εσωτερική συνοχή του χωριού, που είχε αρκετά συντηρηθεί²⁷, παρά την οδυνηρή εμπειρία του εμφυλίου και της μεταπολεμικής περιόδου, εμφανίζονται στα ανήσυχα βλέμματα, στο λόγο, τις σιωπές, κυρίως, των αντρών. Ανήσυχα, γιατί ως τώρα η συλλογική μνήμη για τον εμφύλιο υπήρξε μεν οδυνηρή αλλά δεν οδήγησε στην απώλεια του αισθήματος της ομαδικής ταυτότητας. Σήμερα, η συλλογική μνήμη των αριστερών –που «θυμούνται» αλλιώς τα γεγονότα – αντιστρατεύεται στην ουσία την πολιτική της ενσωμάτωσης στο χωριό μιας χειραγωγημένης διχαστικής μνήμης και ιστορίας. Στις σύγχρονες αυτο-αναπαραστάσεις τους κατατίθεται η ταυτότητα του αριστερού αγωνιστή ή απλά ιδεολόγου αλλά και περικλείεται η μνήμη μιας χωρικής παραδοσιακής ζωής που ακουμπά πάνω στη σταθερότητα και τη συνοχή των συγγενικών σχέσεων, των σχέσεων κοινωνικής αλληλεγγύης κλπ. Ο Γιώργος ήταν δεκατριών χρονών όταν όλοι οι κάτοικοι του χωριού αναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό το 1948, μετά τη ήττα του δημοκρατικού στρατού στη μάχη της Μουδρυκάνας, και να καταφύγουν πρώτα στην Αλβανία και έπειτα στον τελικό προορισμό τους που ήταν οι άλλες λαϊκές δημοκρατίες. Ο Γιώργος κατέληξε στην Ουγγαρία μαζί με πολλά άλλα παιδιά του χωριού του, σπουδασε και κατάφερε να ξαναγυρίσει στην Ελλάδα το 1958. Κατέφυγε στην Αθήνα και εκεί έζησε, «δουλεύοντας ως σκυλί, το χαρτί που πήρε εκεί για τους εδώ ήταν άχρηστο», ώσπου βγήκε στη σύνταξη και ξαναγύρισε οριστικά στο χωριό, μαζί με τη γυναίκα του. Τα παιδιά του έρχονται το καλοκαίρι και τότε χαίρεται κι αυτός τα εγγόνια του. Είχε πάντα το σπίτι στο χωριό ανοιχτό, όπου ξούσε η μητέρα του και ερχόταν επίσης τα καλοκαίρια και καμιά φορά με τις μεγάλες γιορτές «των Χριστουγέννων και της Λαμπτρής». «Όχι δεν είμαι δικαιωμένος, αλλά πιστεύαμε σε μιαν ίδεα. Γι' αυτήν πολεμήσαμε, γι' αυτήν ο φόβος και το κρύψιμο μετά το γυρισμό στην πατρίδα... Ο Νίκος, ναι κι αυτός ερχόταν στο χωριό τώρα τελευταία, δικός μας άνθρωπος είναι, πικραμένος είναι, έχασε τη μάνα του, αλλά εμένα αυτός ο ξενώνας μου κάθεται εδώ, στο στομάχι. Πρωτομπαίνεις στο χωριό και βλέπεις αυτόν. Τα συμφέροντα βλέπεις των ισχυρών. Ήρθαν όλοι οι ισχυροί της δεξιάς και μείνανε εδώ. Πάρε το φυλλάδιο το διαφημιστικό και θα δεις τα ονόματα. Ήρθαν λέει τόσοι και τόσοι σημαντικοί για να τιμήσουν τη μνήμη της. Όμως η Ιστορία του χωριού δεν είναι η Ελένη. Είμαστε όλοι, ξωντανοί και πεθαμένοι. Ο Νίκος έκανε το μνημόσυνο της μάνας του μαζί με τις αδελφές του, έρχεται συχνά στο χωριό, λένε ότι το

σεών τους. Η συνεχής π.χ. αναφορά στην παραδοση του χωριού, στα παραδοσιακά ήθη και έθιμα, στο πανηγύρι και στο παλιό πολιτισμικό ήθος του χωριού, η ακούραστη ξενάγηση μου στο παλιό σχολείο, στις εκκλησίες της Αγίας Παρασκευής και της Παναγίας και η επίδειξη της γνώσης τους σχετικά με τις καλά φυλαγμένες εικόνες του Θεόφιλου, της τοπικής ιστορίας κλπ., δεν ήταν παρά μια καλή στρατηγική της μνήμης για την επανεργητεία, εκ μέρους των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων, του παρελθόντος και ιδιαίτερα του εμφυλίου πολέμου: ο τρόπος που ερμηνεύονταν ο εμφύλιος από τον Νίκο Γκατζογιάννη και από τον έξω από τα όρια του χωριού κόσμο, προκαλούσε την εγκαθίδρυση μιας άλλης σχέσης παρελθόντος και παρόντος που θα παρέπεμπε στην παραδοσιακή σταθερότητα και στην κοινωνική συνοχή του χωριού.

²⁷ Πρβ. P., *Bαν Μπούσχοτεν, Ανάποδα χρόνια...*

βοηθάει... Εμείς λύναμε μεταξύ μας τις διαφορές μας... Και τον καταλαβαίνουμε. Τη μάνα του έχασε... Τώρα έρχονται τόσοι και τόσοι εδώ... Τον αγαπάμε το Νίκο, δικός μας άνθρωπος είναι, αλλά και αυτά που κάνει... δεν ξέρω...».

Οι αναφορές στον κυριαρχικό όγκο του ξενώνα του Λια – που ανήκει σε μια μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα Εταιρεία Ανάπτυξης του Λια Μουργκάνας Θεσπρωτίας και που έχει ως κύριο μέτοχο τον Νίκο Γκατζογιάννη, ομογενείς του εξωτερικού και άλλους ισχυρούς παράγοντες –, οι σιωπές για τη μετατροπή του χώρου σε τόπο προσκυνήματος και μνήμης της Ελένης, σηματοδοτούν τις αντιδράσεις στη λογική των επιταχυνόμενων διαδικασιών χειραγώησης της μνήμης και της Ιστορίας του χωριού.

Στη συλλογική πάλι μνήμη των υπολοίπων χωρικών εγγράφεται η σύνθετη ιδιαιτερότητα του παρόντος σε σχέση με το παρελθόν. Η τοπική κοινωνία σε σχέση με τον ευρύτερο κόσμο, οι προσαρμογές στις αλλαγές των καιρών. Η υιοθέτηση, π.χ., από τους κατοίκους του ονόματος “Ελένη” από τον ομώνυμο τίτλο του βιβλίου στη θέση της ονομασίας *Χρήσταινα* ή *Γκατσογιάννενα*, η σιωπή της μνήμης και της ανάμνησης για τις γυναίκες και τους άνδρες που εκτελέστηκαν την ίδια μέρα, η ανοχή εκ μέρους τους της πράξης της ασέβειας στους συγκεκριμένους νεκρούς – που εγγράφεται στο χώρο με τα σημεία μνήμης και σε βασισμού μόνο προς την Ελένη²⁸ – αποτελούν μερικά ενδεικτικά σημεία ότι η μνήμη, χειραγωγημένη ή όχι, και η ιστορία αποτελούν δομές και διαδικασίες που εξαρτώνται όντως από τη δράση του παρόντος. Το χωριό έγινε αξιοθέατος τόπος και πόλος έλξης τουριστών και οι κάτοικοι ανταποκρίνονται στις προκλήσεις του παρόντος αποδεχόμενοι το κατασκευασμένο εν πολλοίς παρελθόντος τους: η τουριστική ξενάγηση προβλέπει επίσκεψη στον τόπο του μαρτυρίου της Ελένης, επίσκεψη στο σπίτι της, διηγήσεις για τη ζωή της κλπ.

Για άλλη μια φορά το γυναικείο ιστορικό υποκείμενο παραμένει κρυμμένο καθώς αυτό συρρικνώνεται ασφυκτικά στο πρόσωπο της εξιδανικευμένης μάνας που καλείται ωστόσο να υπηρετήσει τις γνωστές αποστολές του: στην προκείμενη περίπτωση να επανασυγκροτήσει την τοπική μνήμη του εμφύλιου και να σηματοδοτήσει μια τοπική ταυτότητα με νέους όρους. Συγκρατούμε για την ώρα ότι οι διαχειριστές αυτού του γυναικείου προσώπου, της τοπικής μνήμης και ταυτότητας είναι άντρες. Το γυναικείο φύλο ως δρων υποκείμενο του παρελθόντος και του παρόντος δεν έχει ακόμα ανιχνευτεί και αυτό παραμένει στόχος αυτής της έρευνας. Η μνήμη και η ανάλυση των συλλογικών μορφών της θα συνεχίσουν να αποτελούν έναν καλό μέσο για να εντοπιστούν οι αντιδράσεις των γυναικών ή οι λανθάνουσες αντιστάσεις τους, οι υποταγές σε μια ιστορία που γράφεται ερήμην αυτών ή δια αυτών.

Μια πρώτη ανάλυση των αυτο-αναπαραστάσεων και των ιστοριών ζωής των γυναικών μας δίνει ξεκάθαρα τα στερεότυπα του φύλου και της ταυτότητάς τους: Μάνες, ανταρτίνες, αγωνίστριες, δεξιές και αριστερές, εργάτριες, μορφωμένες.

Στις περισσότερες ωστόσο ιστορίες ζωής των γυναικών οι πόλεμοι, οι φυλακίσεις, οι εξορίες που έξησαν, η βία και η προσαρμογή στο φόρο πληγώνουν τη μνήμη τους. ‘Ισως γι’ αυτό και να διαχειρίζονται με τον δικό τους τρόπο το κυρίαρχο μητροκεντρικό μοντέλο και να αποδίδουν ξεχωριστά νοήματα στους ρόλους που τους ανατέθηκαν. «Όλες Ελένες είμαστε», δηλαδή, μάνες και μάνες σημαίνει θυσία, «Όλες γυναίκες» (=το τυχερό μας), «αγωνίστριες» (=πρώτα το σύνολο και μετά εμείς και οι κοινωνικές μας διεκδικήσεις). Αυτοί, αυτοί... κι εννοούν τον εμφύλιο, τον πόλεμο και αυτός είναι για τις ίδιες γένους αρσενικού.

²⁸ Βλ. π.χ. την αφιέρωση κοινοτικού δρόμου στο όνομα της Ελένης Γκατζογιάννη.

Abstract

The Death of Eleni in the Civil War: Memory and Fact, Memory as History

This paper discusses how the fact of the death of «Eleni» (Gatzoyanni) in the little community of Lias during the Civil War exerts an influence on local identity and culture. It explores the relationship between history and memory and investigates both of these as structures and processes that are conditioned by the action of the present.

The basic subject of the paper is the forms and implications of subjectivity in the sciences of folklore, anthropology, and history. The discovery of oral discourse, which had hitherto been ignored by historical research, made it possible to discuss the concept of subjectivity in history and also renewed the discussion of it in folklore and anthropology. The paper begins with a critical presentation of the different approaches to oral sources in these disciplines and the various routes they take to explore «subjectivity» and memory as a historical source. Apart from the predominant research approach to memory as an alternative voice of the past and a preference for its collective aspects, there has been satisfactory development in the approach which poses the problem of defining the subject of history and addressing its multiple identities as cultural processes with mutual influences at the individual and the collective level. An investigation of the historical significance of women through an approach to the memory of the Civil War is another fundamental component of this research.